

Резюме

Вакарюк Л. В. До питання інтерпретації категорії «правовий режим» в юридичній науці.

Стаття присвячена висвітленню розуміння категорії «правовий режим» представниками юридичної науки. Автором наголошується, що різні підходи до дослідження, інтерпретації та розкриття такого правового явища, як «режим», повинні розглядатися як такі, що доповнюють один одного і виявляють, власне, недоліки один одного.

Ключові слова: режим, державний режим, політичний режим, правовий режим, порядок регулювання.

Резюме

Вакарюк Л. В. К вопросу интерпретации категории «правовой режим» в юридической науке.

Статья посвящена освещению понимания категории «правовой режим» представителями юридической науки. Автором отмечается, что различные подходы к исследованию, интерпретации и раскрытию такого правового явления, как «режим», должны рассматриваться как дополняющие друг друга и обнаруживающие, собственно, недостатки друг друга.

Ключевые слова: режим, государственный режим, политический режим, правовой режим, порядок регулирования.

Summary

Vakaryuk L. On the question of interpretation of the category «legal regime» in legal science.

The article is devoted to the clarification of the understanding of the category «legal regime» by representatives of legal science. The author emphasizes that different approaches to the study, interpretation and disclosure of such a legal phenomenon as a «regime» should be regarded as complementary and reveal, in fact, the shortcomings of each other.

Key words: regime, state regime, political regime, legal regime, regulation.

УДК 340

В. А. СІЧЕВЛЮК

*Володимир Антонович Січевлюк, докторант
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

Свого часу Геракліт Ефеський, який вважається першим діалектиком в історії філософії, зазначив, що космос завжди був, є та буде вічно живим вогнем, таким, що мірами запалюється та мірами згасає¹. Тим самим великий грецький філософ підкреслював рухливий та високоенергетичний, як вогонь, характер буття, властивий природі та суспільству, а також логосу, скерованого на їх когнітивне опанування, на пізнання людини та на саморефлексію.

Правова реальність, як і юридична наука, також позначена відбитком постійних та взаємопов'язаних змін. Останні, як вважається, є прогресивними, тобто відбуваються вони у вигляді ускладнення і поступального якісного розвитку системи правових явищ; відповідним чином розвивається і пізнання правової реальності. Воно, починаючи з другої половини XIX ст., досягло наукового рівня загальної теорії права, ядро якої утворили категорії (концепти найвищого рівня узагальнення, що визначають змістовне наповнення та системні взаємозв'язки менш абстрактних понять кожної науки). Серед них однією з ключових постала категорія «правова суб'єктність», якою конкретизується абстрактний статус існування певного індивіда чи спільноти власне як суб'єкта права.

Застосування категорії «правова суб'єктність» дає змогу дослідити особливості кожного суб'єкта права через висвітлення специфіки змісту, обсягу та способу використання легітимно доступного йому правового ресурсу. Розкриття розуміння та методологічного потенціалу цієї категорії може мати місце у межах загальної теорії права (і тоді деталізуються абстрактні характеристики загального, особливого та окремого суб'єкта права безвідносно до його індивідуальної галузевої належності), а може відбуватися й на рівні галузевої доктрини, зокрема шляхом теоретичного осмислення прикладної специфіки галузевої суб'єктності, що «виростає» із відповідного законодавства та з інших галузевих джерел права. Зауважимо, що для галузевих доктрин є характерним оперування власними системами категорій та підпорядкованими їм сукупностями понять, і досить часто їх розуміння не до кінця кореспондується із сутнісними абстрактами загальної теорії права.

Слід відзначити буттєву стабільність правової суб'єктності як реального явища, що, демонструючи різноманітні форм об'єктивізації, постійно зберігало та зберігає у ньому первинну ідентичність своєї сутності. Аналогічною ознакою наділене також і ідеальне відображення цього предмета пізнання у сфері гносеологічно-правової реальності, втілене у вигляді категорії «правова суб'єктність». Таку ситуацію добре характеризує інший широко відомий вислів Геракліта про кожен раз нові хвилі єдиної річки, які набігають на людину, що увійшла до неї².

Метою цієї статті є опис та пояснення свого роду еволюційних хвиль, або, іншими словами, етапів еволюції категорії «правова суб'єктність» на тому рівні розвитку пізнання правових явищ, коли відповідні пошуки стали відзначатися систематичністю теоретичного підходу у межах свідомо виділеного предмета, яким постало власне право як самобутній об'єкт реальності. Зокрема, на нашу думку, етапи еволюції категорії «правова суб'єктність» є такими:

– прикладний термінологічний опис феномена правової суб'єктності в контексті енциклопедії права як навчальної дисципліни та джерела спеціальних знань для юристів-практиків, а також, на завершальному етапі свого розвитку – як свого роду консолідованої науки, що спробувала охопити собою всі окремі напрями юридичних знань та логічно систематизувати їх зміст (Г. Дурантіс, К. Лагус, Г. Гунніус, Я. Форбург, «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна, С. Трубецької та інші енциклопедисти права);

– світоглядні теоретичні дослідження поняття правової суб'єктності у європейській філософії права XVII–XVIII ст. ст. (німецькі ідеалісти І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, утилітаризм Д. Бенґама, аналітична юриспруденція Д. Остіна, історична концепція Г. Гуго тощо);

– пізнання правової суб'єктності як одного із предметів науки теорії права (спеціалізоване, системно-теоретичне, із зверненням до прикладних аспектів), що розпочалося приблизно з другої половини XIX ст. у працях представників позитивістського крила юридичної науки (А. Меркель, К. Бергбом, потім – Г. Кельзен та інші) і продовжується дотепер у доктрині шкіл, різних за своїм світоглядним розумінням права. На цьому етапі теоретичні результати систематичної наукової діяльності, скерованої на дослідження правової суб'єктності, позбавилися форми контекстного термінологічно-понятійного висвітлення, характерного для енциклопедії права і філософії права, та у складі науки теорії права набули виділеного категоріального закріплення.

На перших двох етапах (у енциклопедії права і філософії права) правова суб'єктність та її термінологічно-понятійне відтворення не артикулювалися як самостійні, а тим більше, як ключові предмети відповідних онтологічних та гносеологічних пошуків. Останні ґрунтувалися на своїх методологічних парадигмах, оперували доступними їм засобами у межах культурних реалій відповідних історичних епох та відбувалися з метою вирішення актуальних практично-наукових (енциклопедія права) та світоглядних (філософія права) завдань.

Зокрема, для енциклопедії права в цілому характерною є скерованість на внутрішньо-наукову систематизацію переважно, однак не виключно, емпіричних знань, накопичених доктринами різних галузей права, починаючи з римського періоду. Найбільш ранні енциклопедисти (наприклад, Г. Дурантіс, «*Speculum iudiciale*», 1275 р.) цілеспрямовано здійснювали тільки емпіричну кодифікацію римського та канонічного права з метою забезпечення ефективної участі юристів-практиків у процесі судочинства. По справжньому енциклопедична література з права, як зазначає М. Коркунов³, виникає лише у XVI ст., і першим її прикладом стала праця німецького юриста К. Лагуса «*Methodica juris utriusque tradition*», що вийшла в світ у 1543 році. У цій книзі обсягом у 830 сторінок, яку видавець назвав «першим за останні чотири століття компендіумом усього відомого права»⁴, висвітлено не тільки приватне та публічне право, а й має місце аналіз його поділу на позитивне та природне. У своєму дослідженні К. Лагус певним чином торкається також і питань виникнення, реалізації та припинення правосуб'єктності, оскільки у процесі проведеного ним аналізу окремих інститутів права стосовно кожного із них ставляться та вирішуються чотири питання: 1) кому належить право? 2) як воно набувається? 3) як воно втрачається? 4) як воно охороняється? Згодом естафету енциклопедичної систематизації наукових знань підхопили Г. Гунніус («*Encyclopaedia juris universi*», 1638 р.), Я. Форбург («*Encyclopaedia juris publici, privatae, civilis, criminalis, feudalis*», 1640 р.). У 1675 р. вийшла у світ книга Й. Унферферта «*Paediae Jurisprudentiae*», взагалі присвячена не викладу знань про окремі сфери юриспруденції, а загальним питанням науки про право.

Таким чином, первинний енциклопедичний світогляд, який ґрунтувався на спробі систематизації емпірики римського та канонічного права, поєднаний із формально-юридичним інструментарієм шкіл глосаторів (XI ст. – XIII ст.) та коментаторів (XIII ст. – XV ст.), під впливом потреби Нового часу у раціональному (тобто у критичному, а не витончено-догматичному) осмисленні тодішніх правових реалій поступово рухався до більшої чи меншої мірою системно-теоретичного пізнання і права загалом, і його основних інститутів зокрема. Метою учених-енциклопедистів було досягнення енциклопедією права статусу універсальної та єдиної юридичної науки.

Однак ідея енциклопедії права як всеохоплюючої науки про право не витримала перевірки часом, і подальший розвиток енциклопедичної традиції сприйняття права у пізніших її викладах (XVIII ст. – XIX ст.) відбувався у вигляді дихотомічного протистояння двох основних парадигм, загалом властивого рівню тодішньої науки, що можуть бути умовно названі як позитивістська та метафізична. При цьому позитивістський підхід у сфері енциклопедії права призвів, з одного боку, до появи творів, насичених прикладним змістом та позбавлених методологічних аспектів (наприклад, Й. Пюттер, «*Entwurf einer juristischen encyclopaedie, nebst etlichen Zugaben*», 1757 р.), а метафізичний, з іншого боку – до енциклопедій більш світоглядних, з елементами методології та з філософським обґрунтуванням (наприклад, Д. Неттельбладт, «*Praecognita universae eruditionis generalis*», 1748 р., та «*Systema elementare universae jurisprudentiae naturalis usui systematis jurisprudentiae positivae accomodatam*», 1749 р.). Науковий потенціал останніх виявився більш потужним, і тому найкращі енциклопедії права XIX ст. – початку XX ст. за своїм змістом часто досягали рівня робіт з теорії права, переставши бути конспективно викладеною емпірикою юридичних знань, почерпнутих із різних юридичних наук.

Найближче до втілення ідеї про переформатування енциклопедії права в універсальну теорію права підійшли енциклопедисти дореволюційної російської держави. Зокрема, Є. Трубецькой (який тривалий час працював у м. Києві в Імператорському Університеті Святого Володимира) у перших рядках своєї «Енциклопедії права» (вийшла у світ в 1901 р.) вказує, що «основне завдання юридичної енциклопедії полягає у визначенні самого поняття про право»⁵. Цей автор, який, до речі, відомий також і своїми філософськими творами, фундаментально досліджує саме теоретичні питання сутності права, аналізує різноманітні погляди на його походження та значення, звертається до дослідження суб'єктів та об'єктів права. Під впливом природно-правової доктрини людина у розумінні Є. Трубецького дуже часто ототожнена із суб'єктом прав (суб'єктивних), а юридична особа переважно постає як суб'єкт права (об'єктивного). Правоздатність він визначає як «здатність особи мати права, незалежно від того, набула вона права та чи має їх у дійсності». У свою чергу, «під дієздатністю розуміється здатність здійснювати юридичні дії, тобто установлювати власною волею свої правовідносини». Цікаво, що Є. Трубецькой, не розмежовуючи обсяг абстрактної правової суб'єктності, належної особі, та міру її конкретної реалізації у правовідносинах, вважав правосуб'єктність не однаковою мірою властивою різним людям, а як на причину такого стану вказував на власне людську природу: «не всі однаково розумні, однаково обдаровані волею; не всі досягають однакового розвитку і розумового, і морального... Тим більше, зрозуміло, не можна урівняти людей у відношенні їх дієздатності»⁶. Описуючи правову суб'єктність юридичних осіб, Є. Трубецькой підкреслює, що «юридичні особи володіють правоздатністю та дієздатністю в різному обсязі залежно від тих цілей, котрим вони слугують». Також залежно від мети діяльності він поділяє юридичних осіб на публічно-правові та приватноправові види⁷.

Таким чином, енциклопедія права постала першою, початковою формою наукового пізнання права, у якій емпіричні правові здобутки та первинні теоретичні уявлення про право були зведені до вигляду системно побудованого корпусу знань. Дослідження правової суб'єктності в енциклопедії права відбувалися у контексті опису особливостей правового статусу учасників цивільних, процесуальних та інших правовідносин, переважно фізичних осіб, однак, не зважаючи на теоретичну форму викладу, не досягли категоріального рівня. Проте на пізніх етапах у руслі енциклопедії права здійснювався достатньо системний аналіз структурних елементів правосуб'єктності (зокрема, правоздатності та дієздатності) різноманітних суб'єктів приватного та публічного права, включаючи фізичних осіб, юридичних осіб та державу.

Наступний прогрес юридичної науки вимагав поглибленого розуміння її теоретичних підвалин шляхом формування та застосування системи спеціально-наукових категорій, понять, принципів та інших абстракцій, властивих дійсно науковому пізнанню реальності, зокрема, правової, з можливістю їх практичної апробації та конкретизації. Когнітивним ресурсом, який збагатив юридичну думку і тим самим створив необхідні умови для того, щоб вона у другій половині XIX ст. сформулувала, а у XX ст. розвинула та істотно конкретизувала систему науково обґрунтованих категорій та інших теоретичних концептів, стала німецька ідеалістична та в цілому європейська філософія права XVIII ст. та XIX століття.

Для німецької класичної ідеалістичної філософії категорії «об'єкт», «об'єктивність», «суб'єкт» та «суб'єктивність» були ключовими. Ідея суб'єкта, активного по відношенню до об'єкта, червоним рядком проходить через весь класичний німецький ідеалізм, хоча й інтерпретується його представниками по-різному. У І. Канта об'єкт залишається самотньою «річчю самою по собі», знання про яку продукуються у сфері суб'єктивного; Й.-Г. Фіхте сприймав об'єкт як продукт діяльності суб'єкта; Ф. Шеллінг при створенні «трансцендентального ідеалізму» схилився до визначальної ролі об'єкта по відношенню до активного суб'єкта; Г. Гегель пояснював буття через рух пізнання у напрямі досягнення тотожності об'єкта та суб'єкта у абсолютному понятті. Філософське дослідження суб'єкта у його відношенні до об'єкта загалом здійснювалося ними відповідно до принципів раціоналістичного пізнання світу, яким розум визнається і засобом, і джерелом пізнання.

Зазначимо, що всі класики німецького класичного ідеалізму зверталися до проблематики філософії права (І. Кант, «Метафізичні зачатки вчення про право», 1797 р.; Й.-Г. Фіхте, «Основи природного права відповідно до принципів науковчення», 1796 р.; Ф. Шеллінг, «Нова дедукція природного права», 1796 р.; Г. Гегель, «Філософія права», 1820 р.). Їх розуміння права ґрунтувалося на природному визнанні свободи волі людини, про що Ф. Шеллінг у «Системі трансцендентального ідеалізму» (1800 р.) писав так: «свобода повинна бути необхідністю, а необхідність – свободою»⁸.

І. Кант у своїй метафізиці права звертався переважно до питань співвіднесення вільних воель та, відповідно, суб'єктності окремих індивідів у процесі їх практичної взаємодії. Для вирішення пов'язаних із цим проблем вибору він сформулював свій категоричний імператив практичної дії (який зобов'язує кожного вчиняти так, щоб максима його волі могла бути законом для всіх розумних істот); цей імператив був викладений у моральному та у правовому відношенні. Моральний категоричний імператив апелює до внутрішньої сфери суб'єктивних цілей особистості, вимагаючи такого морального вибору, який міг би бути сприйнятий кожним розумним індивідом, в той час як «категоричний імператив права визначає в якості допустимих лише такі вільні зовнішні поступки, котрі не ущемляють аналогічної свободи інших правосуб'єктів, однак не має жодного відношення ні до мотивів, ні до цілей поступків»⁹.

У філософії права Г. Гегеля вільна воля вийшла за межі одиничності, об'єктивізувалася та набула всезагального значення. Він вважав, що через долучення до неї шляхом самоусвідомлення індивід стає особистістю (персоною), тим самим досягаючи завершеної форми суб'єктності: «Особистість істотно відмінна від суб'єкта, тому що суб'єкт – це лише можливість особистості, оскільки кожна жива істота є суб'єктом».

У властивому йому стилі німецький філософ вказує, що особистість є «одичністю свободи в чистому для-себе-бутті»¹⁰. Саме «особистість містить загалом правоздатність» та утворює собою абстрактну основу формального права¹¹. У свою чергу, орієнтоване на особистість формальне право Г. Гегель розуміє як перший ступінь у ієрархії форм буття права, у межах якої більш конкретні форми права надбудовуються над абстрактнішими елементами системи права та «знімають» у собі їх потенціал. Кожен рівень наявного буття права (абстрактне право особистості, мораль як особливе право, сім'я, громадянське суспільство та держава), за Г. Гегелем, демонструє ступінь дійсності втілення ідеї права як абсолютного поняття свободи.

У свою чергу, поняття «діездатність» ми бачимо іманентно присутнім у всій німецькій класичній ідеалістичній філософії, оскільки остання в якості предмета для своїх світоглядних пошуків приймала людину як творче та діяльне «Я». Досить образно про це висловився Й.-Г. Фіхте у роботі «Призначення людини»: «Цей світ – виключно сфера наших дій, і нічого більше!»¹². Аналогічний принцип зустрічаємо і у філософії права Г. Гегеля, який вважав, що «всеохоплююча тотальність зовнішньої діяльності, життя, не є чимось стороннім по відношенню до особистості, котра є цією тотальністю та безпосередньо такою»¹³.

Доцільно зазначити і специфічне розуміння методу наукового пізнання дійсності, що розвивалося у німецькій ідеалістичній філософії та значною мірою було сприйняте позитивною юридичною наукою. Зокрема, пізнання людиною сутності явищ розумілося класиками німецької ідеалістичної філософії як процес та одночасно наслідок коректного застосування системи форм мислення (категорій), властивих людському розуму. Для І. Канта категоріальна структура поставала власне як апіорна основа «чистого розуму», позбавленого випадковостей чуттєвого сприйняття і хаотичних нашарувань досвіду, що походить від «речей самих по собі». Ф. Шеллінг у статті «Про конструкції у філософії» (1802 р.) описав триєдину структуру філософських абстракцій через співвіднесення тези і антитези та злиття суперечливих понять у синтезі. Г. Гегель відповідно до розвинутого ним діалектичного методу розумів пізнання як постійний рух внутрішньої ідеальної сутності (абсолютної ідеї) у середовищі явищ її матеріального буття з метою досягнення, за його висловом, «звільнення у понятті»¹⁴.

Зазначимо, що суб'єктність (позначена як «суб'єктивний дух», «Я», «абсолютна ідея», «Бог» тощо) постійно була центром уваги класичного німецького ідеалізму, а її понятійні відображення слугували, серед іншого, також і для осмислення феномена права.

Початок ХІХ ст. був ознаменований появою та наступним стрімким розвитком у європейському інтелектуальному просторі позитивної правової теорії, завершеним втіленням якої у ХХ ст. став так званий «нормативізм». Із німецькою ідеалістичною філософією права правовий позитивізм був поєднаний ідеєю про атрибутивне значення свободи волі для розуміння сутності людини, однак його представники категорично спростовували існування природного права (яке оголошувалося шкідливою спекулятивною помилкою, оскільки не мало емпіричного базису); також вони не сприймали мораль як особливу форму існування права, визнаючи єдиним та істинним джерелом права виключно закон.

Крім німецької класичної ідеалістичної філософії, потужним ідеологічним «каталізатором» для розвитку правового позитивізму з другої половини ХІХ ст. стала масштабна позитивістська течія у європейській філософії (О. Конт, Г. Спенсер та інші), що виникла як філософська рефлексія на революційні успіхи природничих наук тогочасного періоду. Але належить підкреслити, що континентальна філософія не була єдиним світоглядним ресурсом для розвитку теоретичних досліджень правових феноменів, включаючи правову суб'єктність. По своєму розуміла правові феномени «острівна», тобто англійська емпірична філософія права кінця ХVІІІ ст. – першої половини ХІХ ст., представлена Д. Бентамом та Д. Остіном. Створені ними концепції постають як пошук філософського обґрунтування для правотворчої та практичної юридичної діяльності, а тому вони набули вигляду своєрідного синтезу філософського та юридичного елементів.

У своїй концепції «утилітаризму» Д. Бентам тлумачив правосуб'єктність у контексті вирішальної ролі інтересу індивіда, який прагне щастя та намагається уникати страждань. Власне, і право він сприймав як результат реалізації волі суверена, наділеного верховною правовою суб'єктною творця права, а закон, у свою чергу, визнавав ідеальною формою права. Для поглядів Д. Бентама характерним є апелювання до обов'язку законодавця добрими законами забезпечити постійність суб'єктивного переживання щастя для більшості громадян країни, з одного боку, а з другого – виключити, наскільки це можливо, все, що прагне зменшити це щастя. Він вважав, що коли народ задоволений законом, він охоче сприяє його виконанню, дотримуючись обов'язків з метою набуття бажаних прав. З його погляду, правова суб'єктність індивідів повинна бути рівною та створювати для різних людей рівні можливості.

Творчість Д. Бентама, у якій поєднувалися філософсько-правові («Вступ до основ моральності та законодавства», 1789 р.), загальноправові («Про закони загалом», 1782 р., «Принципи законодавства», 1802 р.) і галузево-правові аспекти («Про судові докази», 1823 р., «Про судоустрій та кодифікацію», 1828 р.), послугувала предтечею появи так званої «аналітичної юриспруденції» Д. Остіна, що ґрунтувалася на постулаті про необхідність системного, однак позбавленого оцінок, аналізу формально-правових категорій та понять у такому вигляді, в якому вони закріплені у законі. У книзі «Лекції про юриспруденцію, або філософія позитивного закону» (1869 р.), що була видана вже після смерті ученого внаслідок впорядкування залишених ним лекційних текстів його дружиною та Р. Кемпбеллом, у індуктивному ключі дається роз'яснення низки юридичних понять, як-от «право», «обов'язок», «санкція», «річ», «зобов'язання», «факт», «подія», «особа» тощо. Д. Остін відрізняв «персон» (іншими словами, правосуб'єктних фізичних та юридичних осіб), поперше, від речей («речі є тими постійними об'єктами, що, постаючи не персонами, є відчутними та сприй-

нятливими через почуття»¹⁵), а, по-друге, від простих людських істот, вказуючи, що фізичні особи як особи є тільки тими людськими істотами, які наділені статусом у вигляді сукупності прав та/чи обов'язків¹⁶.

Аналітичну юриспруденцію, яка тлумачить право як воно є, Д. Остін відмежовував від нормативної юриспруденції, предметом якої поставала критична оцінка права з позицій того, яким воно повинно бути.

У своїх роботах Д. Остін стояв на тому, що право є реальним фактом та існує у вигляді сукупності наказів (*commands*) як актів суверена, забезпечених загрозою застосування санкцій. Під сувереном розумівся монарх, тобто верховний носій законодавчої та іншої влади. Достатньо очевидно, що такого роду теоретична модель найбільше кореспондується із галузями публічного права та не пояснює правові явища, що відбуваються у сфері дії приватного права. У її межах передбачається спрощена система існування двох видів правової суб'єктності – абсолютної (властивої особі, яка панує), та залежної (властивої підданам суверена). Другий вид правосуб'єктності реалізується на основі звички осіб, які знаходяться у залежному статусі, підкоряються юридичному волевиявленню суверена. Крім цього, Д. Остін по суті відмовляється від нормативності права, зазначаючи, що «кожна норма, або правило (взяте у найбільш широкому розумінні, що може бути належно дане цьому терміну), є різновидом команди»¹⁷.

У філософії права німецького вченого Г. Гуго («Підручник природного права, як філософії позитивного права, особливо – приватного права», 1798 р.), який вважається засновником історичної школи права, відзначаємо ключову ідею про роль народу як суб'єкта правотворення та правозастосування. Критикуючи природно-правове розуміння права, Г. Гуго, поряд із тим, підкреслював суб'єктність народу як духовно єдиного цілого, об'єднаного історією, звичаєвим правом, мовою та традиціями. З його погляду, сутність права, історично створеного народом, є священною та недоторканою для держави, компетенція якої в частині продукування правових норм повинна бути скерована на підтримання суспільного порядку.

З другої половини XIX ст. юридична думка, представлена різноманітним школам (позитивна, природно-правова, психологічна, соціологічна школи) та розвинутих у їх рамках концепцій, досягає завершеного вигляду власне юридичної науки, наділеною розгалуженою категоріально-понятійною системою та озброєною належним методологічним інструментарієм. У силу методологічних особливостей найбільшу увагу до категоріальної складової науки теорії права, включно з категорією «правова суб'єктність», надавали континентальні правознавці-позитивісти. У свою чергу, найбільш яскравими представниками юридичного позитивізму на зламі XIX ст. та XX ст. в континентальній Європі були німецькі вчені К. Бергбом («Юриспруденція і філософія права», 1892 р.) та А. Меркель («Юридична енциклопедія», 1902 р.), пізніше – Г. Кельзен («Чисте вчення про право», 1934 р., 1960 р.). Ідеї правового позитивізму були розвинуті в Росії – Г. Шершеневичем, в Бельгії – Е. Рогеном, в Італії – Н. Боббіо, а у Франції – А. Есменом. Останній підкреслював значення рівності громадян, яку він розумів як однакову за обсягом правоздатність. Однак, що цікаво, при цьому у якості винятку А. Есмен заперечував надання виборчих прав жінкам, а також відстоював ценз осілості та віковий ценз для виборців, оскільки, за його переконанням, виборчі права можуть здійснювати тільки «здібні» громадяни.

У російській дореволюційній юридичній науці кінця XIX ст. – початку XX ст. теоретичні дослідження правової суб'єктності та розкриття відповідних понять відбувалися, як вже було зазначено вище, у контексті варіантів енциклопедії права, що викладалися в університетах. Також теоретичні пошуки загальноправового рівня мали місце у роботах з теорії цивільного права, постійно виходячи за межі її галузевого поля, однак не відриваючись від нього остаточно (Г. Шершеневич, «Підручник російського цивільного права», 1907 р.; І. Кістяковський, «Поняття суб'єкта права», 1903 р. тощо). Галузевий цивілістичний світогляд з необхідністю впливав на методологію та результати тих досліджень правової суб'єктності, які завершувалися висновками, що претендували на статус загальнотеоретичних. Зокрема, у теорії російського дореволюційного права отримала розвиток категорія «суб'єкт права», що розкривалася у контексті дослідження елементів цивільного правовідношення; також застосовувалися поняття «правоздатність» (вона розумілася як здатність особи набувати права) та «дієздатність» (описувалася як здатність особи до самостійного розпорядження майном або до прийняття на себе зобов'язань). Характерно, що часто ці поняття змішувалися¹⁸.

Зазначимо, що процес наукового пізнання явища правової суб'єктності не мав чіткого лінійного вигляду, а тому наведена вище еволюційна етапність категоріального відтворення явища правової суб'єктності не повинна сприйматися як хронологія подій, тобто буквально. Тим не менше, історія юридичної науки по відношенню до теоретичного відтворення явища правової суб'єктності демонструє достатньо чітку логіку розвитку. Ми бачимо, як відповідні пізнавальні результати повільно, однак неупинно еволюціонували. Першим етапом був енциклопедичний емпіричний опис виявів правової суб'єктності, що супроводжувався непослідовними спробами понятійних теоретичних узагальнень. На другому етапі засобами ідеалістичної філософії було здійснене повне абстрагування ідеї суб'єктності, в тому числі правової, з різноманітних форм її емпіричного існування. Зокрема, у філософії права здобуло змістовного наповнення поняття «суб'єкт права», і сталося це через оперування зв'язкою понять «правоздатність» та «дієздатність». На третьому етапі загальна теорія права надає «правовій суб'єктності», що раніше була несамостійним та поділеним на частини предикатом категорії «суб'єкт права», цілісності та самостійного категоріального буття.

Еволюція категорії «правова суб'єктність», на нашу думку, ще не дійшла свого завершення та буде продовжуватися у вигляді збагачення її змісту на шляху дійсно наукового пізнання, що підіймається від абстрактного до конкретного, діалектичною метою якого є цілісна теоретична реконструкція обраного предмета (у нашому випадку – явища правової суб'єктності) у суперечливій єдності всіх її загальних, особливих та

окремих виявів. Цей процес є не тільки можливим, він з необхідністю обумовлений дією декількох об'єктивних причин.

Перша із них може бути пояснена у зв'язку з потребою реалізації загальною теорією права, рівно як і юридичною наукою загалом, її практично-прикладної функції. Справа в тому, що реальні форми існування правосуб'єктності уже давно перетнули межі звичних для теорії права категоріально-понятійних стандартів. Ускладнення мережива реальних соціальних зв'язків, що супроводжується відповідним зростанням рівня конкуренції за ресурси (у горизонтальній площині соціального простору) та обсягу владного чи іншого соціального контролю (у вертикальному вимірі), через які вимушена пробиватися цілеспрямована воля великої кількості правосуб'єктних утворень, змусила останніх вдатися до модифікацій форми існування, обсягу та структури їх правосуб'єктного потенціалу. Наприклад, якщо звернутися до правової суб'єктності агентів сучасної економічної діяльності, то виявимо, що в їх господарській практиці набули широкого використання ті види публічно-приватного та іншого партнерства, які ґрунтуються на договорі та не передбачають обов'язкового звернення до завершеної суб'єктності юридичної особи. Хоча такі утворення наділені неповною правосуб'єктністю, остання ще не набула своєї належної ідентифікації у загальній теорії права (можливо, в силу інерції, оскільки стандартною формою буття правової суб'єктності правознавцями звично сприймається статус особи, фізичної або юридичної). Разом із тим існують утворення, які у зовнішніх відносинах діють у якості цілеспрямованих суб'єктів права, однак система їх внутрішньої організації свідчить про протилежне (наприклад, холдингові компанії). Далі, концентрація економічного потенціалу з необхідністю спричинює «концентрацію правосуб'єктності» як атрибуту утворень із складною правосуб'єктністю (наприклад, об'єднань підприємств, добре відомих господарському праву). До наведеного вище доцільно додати, що існують дуже істотні відмінності у обсязі та змісті, здавалося б, уніфікованої правосуб'єктності суб'єктів господарювання різних форм власності та видів діяльності тощо. Тому без розвинутої, змістовної, цілісної та динамічної категорії «правова суб'єктність» устремління юридичної науки пізнати (а, основне, через наступний вихід теорії права у прикладний правотворчий вимір також і адекватно врегулювати) сучасні правосуб'єктні реалії позбавляються саме того гносеологічного інструментарію, який необхідний для його продуктивного втілення.

Друга причина, що зумовлює необхідність фундаментального переосмислення теоретиками права ролі та методологічного потенціалу категорії «правова суб'єктність», має не гносеологічний, а онтологічний характер. У ХХІ ст. стало очевидним те, що завдання стосовно звільнення особистості від «несвободи», породженої становими, професійними, класовими, релігійними та іншими обмеженнями, що були раніше закріплені у феодалному праві, людство у більшості країн світу хоч і по-різному, однак загалом успішно виконало. Раніше пригнічена, а зараз практично повністю звільнена демократією суб'єктивність окремої людини (а також суб'єктивність різноманітних соціальних груп та громадянського суспільства в цілому) діє як реальна соціальна сила; вона, тобто різнорівнева суб'єктивність, так би мовити, стала суб'єктною, набула правових форм та, більше того, посилено захищається сучасною «скромною державою». Кожен день ми у досвіді пересвідчуємося, що людина як суспільний суб'єкт повністю опанувала об'єкт у вигляді природного середовища, а також почала досить ефективно впливати на більш складний об'єкт під назвою «власне соціальне середовище» у його найбільш значимих вимірах, включаючи політику, економіку та релігію. Таким чином, існують емпіричні підстави для висновку про те, що сучасне суспільство, на відміну від минулих формацій, потрапило під інтенсивний тиск власної суб'єктивної сили, і процес набуття різноманітної суб'єктивності, яка здобула своєї правової форми, все більшої потужності, триває та підсилюється, зокрема, розвитком новітніх технологічних мультиплікаторів. Оскільки правова суб'єктність є умовою набуття та реалізації всіх інших видів соціальної суб'єктності, проблема регулювання обсягу правосуб'єктності індивідів, соціальних груп, етнічних спільнот та й навіть держав чи їх об'єднань вже зараз виникла та нагально потребує свого розумного, а основне – правового вирішення. Науковою основою такого, на нашу думку, може та повинна слугувати адекватна теоретична реконструкція явища правової суб'єктності у загальній теорії права.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що:

1. Еволюція категорії «правова суб'єктність», тобто її сталий прогрес в якості результату та одночасно засобу теоретичного пізнання правової реальності, визначається дією сукупності конкретно-історичних факторів, включаючи релігійні, культурні та ідеологічні, під впливом яких перебували та постійно перебувають пізнавальні ресурси суспільства. Зокрема, послідовне та системне дослідження явища правової суб'єктності розпочалося у процесі утвердження в духовному житті Європи (починаючи з ХVІ ст.) методологічної парадигми сучасного наукового пізнання з усім багатством його емпіричного та теоретичного інструментарію, а у сфері юриспруденції – після відходу юридичної думки від тисячолітньої теократичної оболонки та подолання нею схоластичного обов'язку постійного апелювання до непорушних догм римського чи середньовічного права.

2. Етапами розвитку категорії «правова суб'єктність» стали її емпірична фіксація та фрагментарний теоретичний опис у традиції європейської енциклопедії права, світоглядне осмислення правосуб'єктності як атрибуту активного суб'єкта пізнання й дії в контексті європейської філософії права (друга половина ХVІІІ ст. – перша половина ХІХ ст.) та різнорівневі дослідження цієї категорії у складі науки теорії права (починаючи приблизно з другої половини ХІХ ст. і дотепер).

3. Лише з появою теорії права ми бачимо кристалізацію відповідних знань про правову суб'єктність у вигляді виділеного когнітивного фрагмента, який поступово досягнув категоріального рівня існування.

4. Категорія «правова суб'єктність» і надалі еволюційно розвивається, що дасть змогу реалізувати закладений у ній методологічний потенціал до пізнання нових та постійно змінних форм реальної право-суб'єктності. Крім цього, окремої уваги потребує питання про застосування цієї категорії з цільовою прикладною метою – для створення теоретичного обґрунтування міри розумного законодавчого впливу на правову суб'єктність індивідів, соціальних груп та суб'єктів публічної влади, а також на міжнародну правову суб'єктність (за умови існування прийнятної юридичної підстави для здійснення такого впливу).

¹ Антология мировой философии : в 4 т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1: Философия древности и средневековья. Часть 1. – 576 с.

² Там само. – С. 276.

³ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 2 изд., стер. – М.: Изд-во Юрайт, 2016. – С. 18. – (Серия «Антология мысли»).

⁴ *Berman Harold J.* Law and revolution, II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition. – The Belknap Press of Harvard University Press. – Cambridge, Massachusetts-London, England, 2003. – С. 119.

⁵ Там само. – С. 3.

⁶ Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – Нью-Йорк, Chalidze Publications, 1982 (Репринт с издания типографии С. С. Шевченко, Киев, 1901). – С. 196–197.

⁷ Там само. – С. 213.

⁸ Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения : в 2 т. / Ф. В. Й. Шеллинг ; пер. с нем. / сост., ред., авт. вступ. ст. А. В. Гулыга. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1. – С. 457.

⁹ Туманов А. О способе обоснования Кантом своеобразия права и правовой свободы / А. А. Туманов // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9. – № 4. – С. 572.

¹⁰ Гегель Г. Ф. В. Философия права / Г. Ф. В. Гегель ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 97.

¹¹ Там само. – С. 98.

¹² Фихте И. Г. Сочинения : в 2 т. / И. Г. Фихте ; сост. и примеч. Владимира Волжского. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. II. – 798 с.

¹³ Гегель Г. Ф. В. Философия права / Г. Ф. В. Гегель ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 126–127.

¹⁴ Там само. – С. 55.

¹⁵ Там само. – С. 368.

¹⁶ *Austin John.* Lectures on Jurisprudence, or the Philosophy of Positive Law. – In two vols. – vol. 1. – London. – John Murray, Albemarle street. – 1869. – С. 362.

¹⁷ Там само. – С. 5–6.

¹⁸ Владимиров С. Субъект права в теории дореволюционного права России конца XIX – начала XX в. / С. М. Туманов // Вопросы экономики и права. – 2013. – № 4. – С. 8.

Резюме

Сичевлюк В. А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність».

У статті досліджено питання, які стосуються етапів еволюції категорії «правова суб'єктність», що мала вигляд її діалектичного та поступального осмислення у європейській інтелектуальній традиції за такими етапами, як енциклопедія права, європейська філософія права (кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.) та, починаючи з другої половини XIX ст. – загальна теорія права.

Ключові слова: категорія «правова суб'єктність», еволюція, енциклопедія права, філософія права, теорія права.

Резюме

Сичевлюк В. А. Этапы эволюции категории «правовая субъектность».

В статье исследованы вопросы, касающиеся эволюции категории «правовая субъектность», которая имела вид ее диалектического и поступального осмысления в европейской интеллектуальной традиции за такими этапами, как энциклопедия права, европейская философия права (конец XVIII ст. – первая половина XIX ст.) и, начиная со второй половины XIX ст. – общая теория права.

Ключевые слова: категория «правовая субъектность», эволюция, энциклопедия права, философия права, общая теория права.

Summary

Sichevliuk V. Stages of the category «legal subjectivity» evolution.

The article examines the questions, concerning the evolution of the category «legal subjectivity», which had the form of its dialectical and progressive comprehension in the European intellectual tradition at such stages as an encyclopedia of law, the European philosophy of law (the end of XVIII cen. – the first half of the XIX cen.) and since the second half of the XIX cen. – the general theory of law.

Key words: category «legal subjectivity», evolution, encyclopedia of law, philosophy of law, general theory of law.